

INHOUD

Imitatie, en de nadelen ervan

7

1 Het wezen van imitatie

29

2 Imitatie als vergelding

101

3 Imitatie als machtsmiddel

177

Het einde van een tijdperk

237

Dankbetuiging

260

Noten

262

Register

285

IMITATIE,
EN DE NADELEN ERVAN

*We zijn allemaal uniek geboren. Waarom sterven
zovelen van ons dan als kopieën?*

Edward Young

DE TOEKOMST ZAG ER GISTEREN BETER UIT. TOEN GE-
loofden we nog dat het jaar 1989 ‘een even duidelijke scheidslijn tus-
sen het verleden en de toekomst vormde als de Berlijnse Muur een
scheidslijn vormde tussen Oost en West’.¹ We vonden het moeilijk ‘ons
een wereld voor te stellen die radicaal beter was dan de onze, of een
toekomst die niet overwegend democratisch en kapitalistisch was.’²
Zo denken we vandaag de dag niet meer. De meesten van ons vinden
het tegenwoordig zelfs lastig zich een toekomst voor te stellen – zelfs
in het Westen – die onveranderlijk democratisch en liberaal blijft.

Toen er een einde kwam aan de Koude Oorlog, was de verwach-
ting dat de liberaal-kapitalistische democratie zich wereldwijd zou
verspreiden.³ Het geopolitieke toneel leek gereed voor een voorstel-
ling als *Pygmalion* van George Bernard Shaw, een optimistisch, mo-
raliserend stuk waarin een professor in de fonetiek er in korte tijd
in slaagt een jong bloemenmeisje te leren spreken als de koningin
en zich thuis te voelen in hoog gezelschap.

Enthousiaste waarnemers begroetten de toetreding van het
Oosten tot het Westen aanvankelijk met grote instemming, maar

zij beseften uiteindelijk dat het spektakel dat zich voor hun ogen afspeelde, zich niet voltrok zoals verwacht.⁴ In plaats van te kijken naar een uitvoering van *Pygmalion* leek het of de wereld afstevende op een theaterbewerking van *Frankenstein* van Mary Shelley, een pessimistische, moraliserende roman over een man die besloot voor God te spelen door replica's van menselijke lichaamsdelen samen te voegen tot een menselijk wezen. Het gebrekkige monster was veroordeeld tot eenzaamheid, onzichtbaarheid en afwijzing. Jaloers als het was op de onbereikbare voorspoed van zijn schepper keerde het zich met geweld tegen diens vrienden en familie: hij verwoestte hun bestaan en bezorgde hun slechts pijn en verdriet, als getuigenis van een mislukte poging tot menselijke zelfvermenigvuldiging.

Dit boek wil uit de doeken doen hoe het liberalisme uiteindelijk het slachtoffer werd van zijn aanvankelijke succes in de Koude Oorlog. Oppervlakkig gezien kun je zeggen dat het misging door een reeks buitengewoon destabiliserende politieke gebeurtenissen: de aanslagen van 11 september op het World Trade Center in New York, de tweede Irakoorlog, de financiële crisis in 2008, de Russische annexatie van de Krim en de interventie in oostelijk Oekraïne, de onmacht van het Westen toen zich in Syrië een humanitaire nachtmerrie voltrok, de migratiecrisis in Europa in 2015, het Brexit-referendum en de verkiezing van Donald Trump. De liberale democratie in de periode na de Koude Oorlog werd bovendien van haar glans ontdaan door het Chinese economische wonder, georkestreerd door politieke leiders die zich er niet voor schamen dat ze liberaal noch democratisch zijn. Pogingen de goede naam van de liberale democratie in ere te houden door het systeem als verkieslijk boven de niet-westerse autocratie af te schilderen, werden ondermijnd door onbeholpen overtredingen van de liberale normen, zoals het martelen van gevangenen, en door het overduidelijk gebrekkige functioneren van democratische instituties in het Westen zelf. Het is veelzeggend dat de huidige liberale geleerden zich vooral bezighouden met de vraag hoe het toch komt dat democratieën wegwijnen en ten onder gaan.⁵

Ook het ideaal van de 'open maatschappij' heeft zijn ooit zo uitbundige glans verloren.⁶ Voor veel gedesillustioneerde burgers is openheid ten overstaan van de wereld inmiddels eerder een reden om bang te zijn dan om hoop te koesteren. Toen de Berlijnse Muur

viel, bestonden er maar veertien grensafscheidingen in de wereld. Nu bestaan er 65 versterkte ommuringen – voltooid dan wel in aanbouw. Volgens expert Elisabeth Vallet van Quebec University werpt bijna een derde van alle landen in de wereld barrières op langs zijn grenzen.⁷ De drie decennia die volgden op 1989 bleken een ‘intramurale periode’ te zijn, een kort, barricadevrij tijdvak tussen de indrukwekkende val van de Berlijnse Muur, die opwindende, utopische fantasieën opwekte over een grensloze wereld, en een wereldwijde manie om muren te bouwen, waarbij de barrières van beton en prikkeldraad existentiële (hoewel soms denkbeeldige) angsten belichamen.

De meeste Europeanen en Amerikanen zijn er vandaag de dag bovendien van overtuigd dat de levens van hun kinderen minder voorspoedig en bevredigend zullen verlopen dan die van henzelf.⁸ Het vertrouwen van het publiek in de democratie neemt sterk af en gevestigde politieke partijen vallen uiteen of worden verdrongen door amorfe politieke bewegingen en populistische krachtpatsers, wat de vraag opwerpt of goed georganiseerde politieke krachten in tijden van crisis bereid zijn te strijden voor de overlevingskansen van de democratie.⁹ Afgeschrikt door het spook van de grootschalige migratie staat het electoraat in delen van Europa en Amerika in toenemende mate welwillend tegenover qua retoriek xenofobe, autoritaire leiders en gemilitariseerde grenzen. In plaats van te denken dat de toekomst een rooskleuriger aanzien krijgt door de liberale ideeën die door het Westen worden verspreid, vrezen ze dat de eenentwintigste-eeuwse geschiedenis in negatieve zin zal worden bepaald door de miljoenen mensen die juist toegang zoeken tot het Westen.¹⁰ Mensenrechten, ooit geprezen als bastion tegen tirannie, worden nu geregeld beschouwd als de reden waarom democratieën minder effectief kunnen optreden tegen terrorisme. De vrees dat het liberalisme niet zal overleven is dermate groot dat politieke commentatoren in 2016 zich bijna gedwongen zagen te verwijzen naar ‘The second coming’ van William Butler Yeats, dat in 1919, vlak na een van de dodelijkste conflicten in de menselijke geschiedenis, werd geschreven.¹¹ Deze woorden zijn, een eeuw nadat Yeats ze had geschreven, inmiddels wereldwijd de mantra van de bezorgde verdedigers van de liberale democratie: ‘Het valt uiteen, het midden houdt geen stand; de wereld wordt overspoeld door kille anarchie.’

In zijn memoires, getiteld *The World as It Is*, onthult Ben Rhodes, naaste medewerker en persoonlijke vriend van Barack Obama, dat op de dag dat Obama het Witte Huis verliet, zijn voornaamste bron van zorg was: ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’¹² Obama’s onzekerheid werd niet gevoed door de vraag: ‘Wat is er misgegaan?’ of ‘Wie heeft er verkeerd gehandeld?’ En ook Hillary Clintons ‘Wat is er gebeurd?’ was niet de meest prangende kwestie die moest worden opgelost. Obama’s veel verontrustender vraag was: ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’ Dat wil zeggen: stel je voor dat de liberalen de periode na de Koude Oorlog verkeerd geïnterpreteerd hebben. ‘Wat als we het bij het verkeerde eind hebben?’ is de juiste vraag. Het is de vraag die we in dit boek willen beantwoorden.

Ook voor ons tweeën is dit een buitengewoon persoonlijke vraag. De oudste van ons tweeën, de Amerikaan, werd een jaar na het begin van de Koude Oorlog geboren en leerde op de middelbare school dat de zojuist opgerichte Muur de belichaming was van intolerantie en tirannie. De jongste, een Bulgaar, werd ongeveer vier jaar na de bouw van de Muur geboren, aan de andere kant van de grens tussen Oost en West. Hij groeide op met de overtuiging dat het neerhalen van muren leidde tot politieke en persoonlijke vrijheid.

Onze achtergronden zijn verschillend, maar beiden leefden we jarenlang in de schaduw van de Muur. Het neerhalen daarvan, op zo’n indrukwekkende manier op tv uitgezonden, bleek een bepalend moment in ons politieke en intellectuele leven. Het bestaan en het verdwijnen van de Berlijnse Muur hebben een onuitwisbare indruk gemaakt op ons politieke denken. De illusie dat het einde van de Koude Oorlog het begin was van een tijdperk van liberalisme en democratie, is ook onze illusie.

In dit boek doen we een poging te begrijpen waarom wij ooit in staat waren die illusie te koesteren, maar ook willen we laten zien hoe je kunt aankijken tegen een wereld waarop nu zo’n onheilspellende golf illiberale en antidemocratische ‘anarchie’ is losgelaten.

HET GEVOEL DAT HET EINDE IN ZICHT IS

Drie decennia geleden, in 1989, wist een medewerker van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken de tijdgeest kernachtig onder woorden te brengen. Een paar maanden voordat de Duitsers

vrolijk dansten op de overblijfselen van de met mokers toegetakelde Berlijnse Muur, verklaarde hij dat de Koude Oorlog feitelijk voorbij was. De allesomvattende overwinning van het liberalisme op het communisme was bekrachtigd door de tien jaren van economische en politieke hervormingen die in China door Deng Xiaoping en in de Sovjet-Unie door Michail Gorbatsjov in gang waren gezet. Het verdwijnen van 'het marxistisch-leninistische alternatief voor de liberale democratie', stelde Francis Fukuyama, wees op 'de totale uitputting van levensvatbare alternatieven voor het westerse liberalisme als systeem'. Het communisme, dat door marxisten werd beschouwd als de kroon op de 'geschiedenis' in de hegeliaanse zin van het woord, was ineens verwezen naar de annalen van de 'geschiedenis' in de Amerikaanse zin: iets wat van verwaarloosbaar belang was geworden. 'De westerse liberale democratie' kon onder deze omstandigheden 'het eindpunt van de ideologische evolutie van de mens' worden genoemd. Na de ondergang van de 'fascistische en communistische dictaturen van deze eeuw is de liberale democratie de enige regeringsvorm die de twintigste eeuw heelhuids heeft overleefd'. Omdat 'de basisbeginselen van de liberaal-democratische staat absoluut waren en niet voor verbetering vatbaar', bestond de enige taak die liberale hervormers nog moesten vervullen, in het 'geleidelijk verder uitwerken van die principes, in de zin dat de verschillende provincies van de menselijke beschaving op het niveau getild zouden moeten worden van haar verst gevorderde voorposten'. Fukuyama beweerde verder dat het liberalisme 'uiteindelijk in de hele wereld zou zegevieren'. Maar zijn voornaamste punt was dat er zich hierna 'geen ideologieën meer zouden kunnen aandienen die er aanspraak op maken verder gevorderd te zijn dan het liberalisme'.¹³

Wat was de praktische betekenis van de erkenning dat de kapitalistische democratie het laatste stadium van de politieke ontwikkeling van de mens was? Fukuyama was enigszins ontwijkend op dit punt. Maar zijn bewering impliceerde onomwonden dat de op westerse leest geschoeide liberale democratie het enige levensvatbare ideaal was waarnaar hervormers waar dan ook konden streven. Toen hij schreef dat het laatste 'baken van illiberale krachten' was uitgewist door de Chinese en Russische hervormers, bedoelde hij

dat alleen het Amerikaanse liberale baken het toekomstige pad van de mens zou bijlichten.¹⁴

De ontkenning dat er een mondiaal aantrekkelijk alternatief zou bestaan voor het westerse model, verklaart waarom Fukuyama's stelling niet alleen beantwoordde aan Amerikaanse eigenliefde, maar ook vanzelfsprekend was voor dissidenten en hervormers achter het IJzeren Gordijn.¹⁵ Een klein jaar daarvoor, in 1988, had een aantal zeer fanatieke voorstanders van democratisch pluralisme in de Sovjet-Unie een artikelenreeks gepubliceerd onder de titel *Inogone dano*,¹⁶ wat vrij vertaald betekent: 'Er is geen andere weg.' Ook de bijbel van de Russische hervormingsbeweging was een boek waarin werd beweerd dat er geen houdbare alternatieven bestonden voor de westerse kapitalistische democratie.

Geformuleerd in onze termen vormde 1989 het begin van een dertig jaar durend imitatietijdperk. Met de door westerse waarden gedomineerde unipolaire orde leek het liberalisme binnen het domein van de morele ideeën onoverwinnelijk te zijn. Toen de aanvankelijk hoge verwachtingen die waren gewekt bij het exporteren van het westerse politieke en economische model waren verflauwd, verspreidde zich langzaam maar zeker een afkeer van de imitatiepolitiek. De antiliberale opstand was een wellicht onvermijdelijke reactie op een wereld die daarvoor werd gekenmerkt door een gebrek aan politieke en ideologische alternatieven. We moeten toegeven dat het ontbreken van alternatieven, en niet zozeer de aantrekkingskracht van een autoritair verleden of de historisch ingebakken vijandigheid jegens het liberalisme, de beste verklaring is voor het antiwesterse sentiment dat de overhand heeft in de huidige postcommunistische samenlevingen.¹⁷ De zelfgenoegzame gedachte dat 'er geen andere weg is' bood op zich al een afdoende verklaring voor de golf van populistische xenofobie en reactionair nativisme die in Midden- en Oost-Europa begon en zich nu uitstrekt over een flink deel van de rest van de wereld. Het ontbreken van een redelijk alternatief voor liberale democratie was een prikkel om in opstand te komen, want op een bepaald elementair niveau 'moeten mensen een keuzemogelijkheid hebben, of in ieder geval de illusie koesteren dat ze die hebben'.¹⁸

Populisten komen niet alleen in opstand tegen een specifiek (liberaal) beleidstype, maar ook tegen de vervanging van commu-

nistische orthodoxie door liberale orthodoxie. De boodschap van rebellerende bewegingen aan zowel de linker- als de rechterkant van het spectrum luidt in feite dat een alles-of-niets-benadering verkeerd is, en dat het ook anders kan: vertrouwder en authentieker.

Het moge duidelijk zijn dat er niet één enkele reden is aan te wijzen die de gelijktijdige opkomst van autoritaire, antiliberaal bewegingen in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw kan verklaren in zoveel verschillend gepositioneerde landen. Maar weerzin tegen de gezaghebbende positie van de liberale democratie en tegen de imitatiepolitiek in het algemeen speelde daarin volgens ons een beslissende rol – niet alleen in Midden-Europa, maar ook in Rusland en de Verenigde Staten. Om dit aan te tonen roepen we als eerste twee zeer uitgesproken Midden-Europese critici van het liberalisme op als getuige.

Ryszard Legutko, filosoof en lid van de conservatieve fractie van het Europees Parlement, is woedend dat ‘de liberale democratie geen alternatief kent’, dat het ‘de enige geaccepteerde stroming en methode is om de gemeenschap te organiseren’ en dat ‘de liberalen en de liberaal-democraten erin geslaagd zijn vrijwel alle alternatieven en alle niet-liberale opvattingen over de politieke orde het zwijgen op te leggen en uit te sluiten.’¹⁹ Een invloedrijke Hongaarse historicus is het daarmee eens: ‘Wij willen niet kopiëren wat de Duitsers doen of wat de Fransen doen,’ verklaarde Maria Schmidt, de toonaangevende intellectueel in het kamp van Viktor Orbán. ‘Wij willen doorgaan met onze eigen manier van leven.’²⁰ Beide verklaringen geven aan dat een resolute weerzin om ‘het volledige ontbreken van levensvatbare alternatieven voor het westerse liberalisme’ te aanvaarden ertoe bijdroeg dat de zachte krachten in het Westen die uit waren op navolging, zwakte en kwetsbaarheid genereerden in plaats van kracht en autoriteit.

De weigering om te buigen voor het liberale Westen is in de postcommunistische wereld en daarbuiten het keurmerk geworden van de illiberale contrarevolutie. Een dergelijke reactie kan niet simpelweg worden afgedaan met de banale conclusie dat ‘het Westen de schuld geven’ voor niet-westerse leiders een goedkope manier is om geen verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen politieke falen. Het verhaal zit veel ingewikkelder én fascinerender

in elkaar. Dat verhaal gaat onder meer over het liberalisme dat pluralisme inruilde voor hegemonie.

BENOEMEN EN NOODZAAK

De politiek belangrijkste afscheiding in de wereld tijdens de Koude Oorlog was die tussen de communisten en de democraten. De wereld was verdeeld in het totalitaire Oosten en de westerse vrije wereld. Samenlevingen die zich ophielden aan de periferie van dat conflict hadden het recht en de mogelijkheid partij te kiezen – of ze dachten dat te hebben. Na de val van de Muur kwam er verandering in die situatie. Vanaf dat moment raakte de wereld door die bepalende afscheiding aan het geopolitieke firmament verdeeld in nabootsers en nagebootsten en werden er democratieën gevestigd in landen die met veel moeite de overgang naar een democratisch systeem trachtten te volbrengen. De verhoudingen tussen Oost en West veranderden van een impasse tussen twee vijandige systemen als in de Koude Oorlog in een gedwongen verhouding tussen modellen en nabootsers binnen één enkel, unipolair systeem.

Pogingen van ex-communistische landen om het Westen na 1989 te evenaren hebben allerlei benamingen gekregen – amerikanisering, europeanisering, democratisering, liberalisering, uitbreiding, integratie, harmonisatie, globalisering – maar altijd kwam dat neer op modernisering door nabootsing en integratie door assimilatie. Volgens de populisten uit Midden-Europa werd, na de ineenstorting van het communisme, de liberale democratie het nieuwe, onontkoombare orthodoxe systeem. Hun voortdurende klacht luidt dat het nabootsen van de waarden, zienswijzen, instituties en handelwijzen van het Westen vereist en verplicht werd. Zo schreef de hiervoor geciteerde Poolse filosoof, in een poging de manier van denken van veel van zijn landgenoten na 1989 in het belachelijke te trekken:

De diepe gedachte erachter was om te kopiëren en na te bootsen. Hoe meer we kopieerden en nabootsten, hoe gelukkiger we met onszelf waren. Instituties, onderwijs, gebruiken, wetgeving, media, taal: vrijwel al die dingen werden ineens onvolmaakte kopieën van de originelen, die qua ontwikkeling voor ons uit snelden.²¹

Deze beladen asymmetrische verhouding tussen hen die in moreel opzicht vooropliepen en de anderen die er qua morele standpunten achteraan hobbelden, dat wil zeggen: tussen de nagebootsten en de nabootsers, werd een bepalend en pijnlijk kenmerk van de Oost-Westverhoudingen na 1989.

Na de val van de Muur werd een algehele imitatie van het Westen algemeen gezien als de doeltreffendste manier om samenlevingen die daarvóór niet democratisch waren, te democratiseren. Vooral vanwege de morele asymmetrie die daarmee gepaard ging, is die dwaling nu bij uitstek het doelwit waarop populistische woede zijn pijlen richt.

SOORTEN IMITATIE

Dat imitatie in het sociale leven alomtegenwoordig is, behoeft geen nadere toelichting. De bekende negentiende-eeuwse socioloog Gabriel Tarde ging zelfs zover dat hij stelde: 'De maatschappij is imitatie.'²² Hij sprak zelfs van 'besmettelijke imitatie' als een soort 'somnambulisme': mensen imiteren elkaar spontaan, zonder enig strategisch doel of plan, net als in copycat-misdaden, zonder dat ze daar op enige manier toe worden gedwongen of verleid.²³

Wanneer de Midden-Europese populistten in opstand komen tegen de door hen zo ervaren imitatieverplichting, het volgens hen onverdraaglijkste kenmerk van de liberale hegemonie na 1989, dan doelen ze overduidelijk op iets wat minder algemeen geldend is, maar waardoor ze zich in politiek opzicht uitgedaagd voelen. De vorm van algehele institutionele imitatie waarover het hier gaat, veronderstelt ten eerste de erkende morele superioriteit van de geïmiteerden ten opzichte van degenen die hen imiteren, ten tweede een politiek model dat zich erop beroemt alle levensvatbare alternatieven te hebben uitgeschakeld, ten derde de verwachting dat de imitatie zich onvoorwaardelijk voltrekt in plaats van dat ze zich aanpast aan lokale tradities, en ten vierde het recht dat de vertegenwoordigers van de geïmiteerde (en daarom impliciet superieure) landen kunnen opeisen om de voortgang van de imiterende landen voortdurend te controleren en te evalueren. We willen de vergelijking niet te ver doorvoeren, maar het is interessant om te zien dat het type regeringsimitatie dat na 1989 gemeengoed werd,